

NÉMETH ANDRÁS

AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR COD. LAT. 20. KÓDEXÉNEK ÚJ VIZSGÁLATA ÉS A BENNE SZEREPLŐ PHALARISZ-LEVÉL FORDÍTÁSA*

Az alábbi munkában egy humanista kódexünk vizsgálata kapcsán megpróbálok egy olyan módszert bemutatni, amelynek következetes alkalmazása megbízható új eredményekhez vezethet. Tanulmányomat ösztönzésnek szánom, a benne kifejtett módszer más kódexeknél is alkalmazható. A dolgozat végén kódexünk legérdekesebb darabját, egy latin Phalarisz-levelet vizsgálók meg közelebbről, amely nyomtatott formában most jelenik meg először. Közlését a Phalarisz-levelek utóéletében betöltött fontos szerepe és az a körülmény indokolja, hogy hozzásegít a kódex történetének tisztázásához.**

I. AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR COD. LAT. 20. SZÁMÚ KÓDEXE

A vizsgált kézirat egyike annak a 35 kódexnek, melyeket 1877-ben II. Abdul-Hamid török szultán azért küldött ajándékol Konstantinápolyból Budapestre, mert egykor Mátyás király híres könyvtárához tartoztak. Tudjuk, hogy I. Szulejmán oszmán szultán 1526-ban Budáról nagy számú díszes kódexet vitt magával Konstantinápolyba, a legszebbeket választhatta ki magának.¹ Azt is tudjuk, hogy a visszaküldött 35 kódex nem azonos azokkal, amelyeket I. Szulejmán elvitt. A korvinák egyik csoportja már korábban elkerült Konstantinápolyból,² több korvinát viszont mind a mai napig itt őriznek.³

* A szerző tanulmányával a 2003-ban Veszprémben megrendezett OTDK Ókortudományi Szekciójában második helyezést ért el. Témavezetője Dr. Bolonyai Gábor egyetemi docens volt.

** A dolgozat latin szövegeiben a források, forráskiadványok, illetve kézirat-katalógusok latin helyesírását követem.

¹ Oláh Miklós tudósít arról, hogy I. Szulejmán kifosztotta a könyvtárat: „*Praeter has et aliae duae erant Bibliothecae in locis diversis aricis, sed prioribus inferiores, quas omnes Turca post Ludovici regis ad campum Moháts interitum, qui anno 1526. 29. augusti contigit, Buda, septembris sequenti octava die postea capta partim dilaceravit, partim in alios usus, argento detracto dissipavit.*” Idézi: CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library, History and Stock.* – Budapest : Akadémiai, 1975. – p. 81–82.

² A teljesség igénye nélkül néhány példa: 1606-ban Konstantinápolyból hozott el Henry Lillo angol konzul egy Mátyás-címert tartalmazó kódexet, mely jelenleg Oxfordban, a

A 35 elküldött kódex között több olyan van, melyek valószínűleg nem korvinák, azaz nem tartoztak Mátyás király könyvtárához.⁴ Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy nem csak Budáról kerültek nyugati kéziratok a török főváros könyvtáraiba.⁵

A fenti okok és a lehetséges érvek alapján a Budapestre került „korvinákat” három csoportra oszthatjuk.

1. Hiteles korvinák. Biztosan Mátyás könyvtárához tartoztak, amit a kódexben megtalálható Mátyás-címer, egy félreérthetetlen bizonyítékként szolgáló bejegyzés, vagy rendkívül markáns stílusjegyek igazolnak megkérdőjelezhetetlenül.
2. Valószínűleg korvinák. Nincsenek megkérdőjelezhetetlen bizonyítékaink, de valamiért sejthető, hogy valódi korvináról van szó. Ezek az érvek minden kódexnél eltérőek. Később három ilyenről lesz szó: címer, egykori kötéstábla, humanista bejegyzések.
3. Nem hiteles korvinák. Semmi okunk, bizonyítékunk nincs, amiből az következne, hogy egy adott kódex Mátyás könyvtárához tartozott. Mindössze az teszi „korvinává” őket, hogy valahogyan Konstantinápolyba kerültek, és a török szultán hiteles korvinák társaságában adományozta őket Magyarországnak.

Bodleian Library-ban található (MS Auct. F. I. 14. 2481. 599.). CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. II: K–Z.* – Budapest : Akadémiai, 1993. – p. 131. II. Abdul-Aziz 1869-ben négy hiteles korvinát adományozott a Nemzeti Múzeumnak, melyeket jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek (Clmae 121, Clmae 234, Clmae 241, Clmae 281). CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I: A–J.* – Budapest : Akadémiai, 1988. – p.: 240–241; 248–249; 251.

³ Jelenleg hat olyan középkori, biztosan Magyarországhoz köthető kódexről tudunk, melyeket most is Isztambulban, a Topkapi Szerájban őriznek. Ezek nagy része Mátyás könyvtárához tartozott, és feltehetőleg mind 1526-ban I. Szulejmán zsákmányaként került Budáról a török fővárosba. CSAPODI, CSAPODINÉ: i. m. (2. jegyzet). – p. 23–24.) alapján DEISSMANN, A.: *Forschungen und Funde im Serail, Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapi Serai zu Istanbul.* Berlin–Leipzig, 1933. – Nr. 42., 44., 46., 47., valamint Valtarius, Robertus – Deissmannál nem szereplő – *De re militari* című műve.

⁴ A Budapesti Egyetemi Könyvtár kódexei közül nincs bizonyítékunk, hogy a következők hiteles korvinák lennének: Cod. Lat. 12., 13., 14., 16., 17., 18., 19., 20., 24., 26., 28., 29., 30., 31.

⁵ Olyan latin kódexeket is találhatunk Konstantinápolyban, melyekről nem merült fel a gyanú, hogy korvinák lennének. DEISSMANN: i. m. (3. jegyzet). – Nr. 23; 30; 41; 43; 45; 52; 58; 60; 62; 63. és két töredék (Nr. 79: egy fólió és 82: 7 fólió Donatustól).

A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. jelzetű kódexét a korvina-szakirodalom a második csoportba sorolja, eszerint valószínűleg Mátyás könyvtárához tartozott. Mi indokolja ezt a besorolást?

I. 1. VITÉZ JÁNOS HUMANISTA BEJEGYZÉSEI

A korvinák különböző humanista bejegyzéseinek Vitéz Jánoshoz kapcsolását 1878-ban, egy Pozsony közeli Szent Antal-kolostorból előkerült kódex vetette fel, amely Nagy Szent Leó pápa beszédeit tartalmazta. Ennek végén találhatunk egy utalást arra, hogy a kódexet Vitéz János olvasta át és javította ki. A 101. beszéd után szerepel ez a bejegyzés: „*Visa et emendata aliquantulum Strigonii 1457. Jo. E. W.*,” majd alatta: „*In certa autem parte Waradini completus et signatus 1458.*” A monogramot könnyen feloldhatjuk: Jo(hannes) E(piscopus) W(aradiensis). Ezekből kiderül, hogy a kódexet két részletben nézte át az érsek, ami Fraknói Vilmos szerint a bejegyzések írásképeinek eltéréséből is látszik.⁶

Már Fraknói is több kódexben hasonló bejegyzéseket vélt felfedezni. A javításokkal ellátott kódexek teljes listájának összeállítására Csapodiné Gárdonyi Klára vállalkozott.⁷ Az egyetlen hiteles írásmintát jelentő kódex jelenlegi lelőhelye ismeretlen, mindössze két régi fotót őriznek róla az Országos Széchényi Könyvtárban.⁸ E kódexen kívül találhatunk néhány hasonló hitelesnek tekinthető Vitéz-bejegyzést,⁹ sok Csapodiné által említett helyen azonban semmi okunk sincs ezt feltételezni.

A Cod. Lat. 20-ban található humanista bejegyzéseket is ez utóbbi csoportba sorolhatjuk. A kódexben több, egymástól eltérő, gótikus írással írt javítást, az illuminátor számára vörös tintával haloványan írt szavakat, és különböző humanista bejegyzéseket találhatunk. Ez utóbbiak nem

⁶ FRAKNÓI Vilmos: Vitéz János könyvtára. Második közlemény. A Vitéz által javított kódexek. In: Magyar Könyvszemle, 2. évf., 1878. – p.: 79–91, itt: 85.

⁷ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái. In: Magyar Könyvszemle, 97. évf., 1981. – p.: 221–225. CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Budapest : Akadémiai 1984.

⁸ CSAPODINÉ: i. m. (7. jegyzet). – p.: 112–113. OSzK Facs. Ms. 76.

⁹ „*Jo. Ar. Legi transcurrendo 1467, sed mansit inemendatus*” (EK Cod. Lat. 9.), „*Finivi transcurrendo Nitrie die II Iunii MCCCCLXVIII. Emendare bene non potui propter inemendatum exemplar*” (EK Cod. Lat. 10.). CSAPODI, CSAPODINÉ: i. m. (2. jegyzet /1988/). – p.: 128–129.

egyeznek azokkal, amelyeket Csapodiné említ.¹⁰ A kódex átnézése után arra a megállapításra juthatunk, hogy több kéz írt a kódexbe a 15–16. század folyamán, és nem tudhatjuk, kik. Egyikük írása nagyon hasonlít a kódex egyik előzéklapján (II^r) szereplő szentírásidézetek lejegyzőjének írásához. Ennél többet azonban nem lehet mondani.

I. 2. A CASTELLINI-CÍMER

A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. számú kódexének 1^r oldalán található egy romlott állapotú címer, amelyet többféleképpen azonosítottak. Csontos János, aki 1877-ben a 35 korvináról az első részletes leírást adta, a következőket mondja róla: *„arany, zöld és kék-ostáblás görög keresztben ismeretlen czímer látható, mely vörös pajzsban három tornyú ezüst várat s aranypajzsfőben fekete egyfejű sast arany koronával tüntet fel. Dr. Dethier Zágráb város czímerének tartotta, Bárá Nyári Albert¹¹ jeles heraldikusunk azonban a Castellini család czímerét ismerte fel benne. – Mikor a codexet Kubinyi, Ipolyi és Henszlmann*

¹⁰ CSAPODINÉ: : i. m. (7. jegyzet). – p. 93. a fol. 22, 30, 48, 61-t említi, ezzel szemben a 22. fólión nem találtam sem egykorú gótikus, sem 15. századi humanista szövegjavítást, vagy bejegyzést. A kódex átnézése során három, egymástól eltérő humanista írást tudtam elkülöníteni. Ezek egy személytől is származhatnak, ha különböző időpontokban javította a kódexet, de ez a kevésbé valószínű magyarázat.

1) Vörös tintával írt humanista bejegyzések alkotják az egyik csoportot. 1^v: bal margón két tartalmi bejegyzés látható; 2^r: bal margó és 1. sor vége, 9. sor [szövegjavítás]; 27^r: jobb margó, 3. sor [szövegjavítás]; 61^r: bal margó, 16. sor.

2) Az előzőtől eltérő, széteső humanista írással bejegyzett szövegjavítások külön csoportot képeznek: 29^v: bal margó, 12. sor; 30^r: jobb margó, 5. és 10. sor; 48^v: jobb margó, 15. sor; 49^v: jobb margó, 9. sor; 50^r: jobb margó, 11. sor; 51^r: jobb margó, 12. sor; 60^r: bal margó, 8. sor.

3) Ügyetlen humanista írás: 29^v: jobb margó, 2. sor; talán 61^r: jobb margó, alulról a 16. sor. Ez utóbbi hasonlít a II^r-en található két szentírásidézet írásképehez.

¹¹ Nyári Albert az 1848–1849. évi események utáni itáliai emigrációja során bejárta a főbb könyvtárakat és levéltárakat, és a heraldika elismert szakértője lett, még az Olasz Heraldikai Társulat is tagjává választotta. MÜLLERNÉ LOVAS Krisztina: Bárá Nyári Albert. In: A márciusi ifjak nemzedéke : „Nem küzdenénk mi sem dicsőségszem díjért” / szerk. KÖRMÖCZI Katalin. – Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum, 2000. – p.: 391–399. Az általa közölt meghatározást a később publikált heraldikai lexikonok is megerősítik. Armorial Général. I. / szerk. RIESTAP, J. B. – H. n., 1888. – p. 384.

látta,¹² a czímer két oldalán A. és J. betű volt, de ezek az új kötéskor a rothadt hártarészekkel együtt elpusztultak.”¹³

Csapodiné Gárdonyi Klára azonosította a Castellini és a Castiglione családok milánói ágának címerét, így a kódexet Milánóhoz kötötte. Heraldikai kézikönyvekből kiderül, hogy a Castellini és a Castiglione család címere alig hasonlít egymásra. A Castellini család heraldikailag két ágra, egy milánói¹⁴ és egy római ágra oszlik. Ez utóbbi család ghibellin ágának saját címere van,¹⁵ amely megegyezik kódexünk, illetve a szintén 1877-ben korvinaként adományozott budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 24. számú kódexének 1^r oldalán található címerével. Ez utóbbi annyiban különbözik a Cod. Lat. 20-étól, hogy nincs körülötte „arany, zöld és kékestáblás görög kereszt”, de látható egy A és J betű, amely Csontos informátorai szerint korábban kódexünkben is megvolt. A két címer azonosnak tekinthető, bár a 20. kódexben ennek jelenlegi állapota megengedi a különbözőséget is. A vár egy része és a sas egyik fele itt is tisztán kivehető.

A Castiglione család heraldikailag három nagy csoportra osztható: a lyoni, a mantovai és a milánói ágra. Ezek közül a milánói ág címere¹⁶ mutat némi hasonlóságot a Castellini család milánói ágáéval. Közös elemek az oroszlán és a vár. A várnak azonban a Castellini családnál öt, a Castiglione család milánói ágánál három tornya van, a vár bejárata előtt a Castellini család milánói ágánál van egy oszlop; az oroszlán a Castellini család milánói ágánál arany és fekvő helyzetben van, szemben a Castiglione családdal, ahol ezüst. Tehát még ezek is csak távolról hasonlítanak egymáshoz, ugyanakkor teljességgel különböznek a 20. és 24. kódex cí-

¹² Kubinyi Ferenc, Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre 1862-ben látogattak Konstantinápolyba a korvinák felkutatására. Anton Dethier a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta le a lehetséges korvinákat.

¹³ CSONTOSI János: A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliographiai ismertetése. In: Magyar Könyvszemle, 2. évf., 1877. – p.: 157–218. itt: 195.

¹⁴ Armoral Général. I. / szerk. RIESTAP, J. B. – H. n., 1888. – p. 384.: „Castellini – Milan. De gueules à un lion couché d'or en pointe, et en chef un château d'argent sommé de cinq tours aux toits pointus; les 1, 3 et 5 plus élevées que les deux autres, ouvert et ajouré du champ, et une colonne d'argent dans l'ouverture de la porte.”

¹⁵ Armoral Général. I. / szerk. RIESTAP, J. B. – H. n., 1888. – p. 384.: „Castellini – Rome. D'azur à un château sommé de trois tours d'or, ouvert et ajouré du champ [Les branches de cette famille qui embrassèrent le parti des Ghibellins, portaient: De gueules à un château d'argent, au chef d'or, chargé d'une aigle éployée de sable].”

¹⁶ Armoral Général. I. / szerk. RIESTAP, J. B. – H. n., 1888. – p. 384.: „Castiglioni – Milan. De gueules au lyon d'argent, supportant de sa patte dextre un château sommé de trois tourelles d'or.”

mereitől, ahol oroszlánnak semmi nyoma. Csapodiné azonosítása ezért feltehetőleg tévedésen alapul.

I. 3. AZ EGYKORI KÖTÉSTÁBLA

Erre a minden bizonnyal téves azonosításra még kifogásolhatóbb érvelés épült. Négy kódexről tudjuk, hogy milánói eredetűek. Anton Dethier, aki az 1860-as években Isztambulban dolgozott, a Magyar Tudományos Akadémiától azt a megbízást kapta, hogy készítsen egy részletes leírást azokról a kódexekről, melyek Budáról kerülhettek Konstantinápolyba. Ő ezt a feladatot szerencsére még azelőtt elvégezte, hogy a török szultán adományait újrakötötte volna. Az ő jegyzetei jelentik az egyedüli dokumentumot a kódexek korábbi állapotáról, így a kötéstábláiról is.

Dethier leírásából tudjuk, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 21., 22., 27. és 32. kódexeinek eredeti kötésén Francesco Sforza (1447–1466) mellképe és nevének felirata volt látható.¹⁷ Csapodi Csaba véleménye szerint a négy kódex az 1480-as évek második felében került Magyarországra, akkor, amikor házassági tervek szövődtek Bianca Maria Sforza és Corvin János között.¹⁸ Pulszky Ferenc más érv alapján köti össze e négy kódexet. Közöl egy levelet, melyet a milánói herceg 1488. november 10-én írt Corvin Jánosnak, és ebben a „teljes” Pompeius Festust tartalmazó kódexet kéri tőle átmásolásra. Pulszky feltételezi, hogy az elküldött Pompeius Festust Milanóban lemásolták, majd ezt újrakötve másik három kódexszel együtt Budára küldték.¹⁹ A Cod. Lat. 22 ugyanis éppen Pompeius Festus munkájának Paulus Diaconus által rövidített változata. E szöveg kiváló magyar ismerője, Ponori Thewrewk

¹⁷ Franciscus Sfortius Mediolanensium Dux POMPPP.; PULSZKY Ferenc: A Corvina maradványai. In: Magyar Könyvszemle, 2. évf., 1877. – p.: 145–152, itt: 150; KISS Farkas Gábor: Adalékok a mítoszok újjászületésének történetéhez. In: Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére. – Budapest, 1999. – p.: 127–135, itt: 130–132.

¹⁸ CSAPODI: i. m. (1. jegyzet). – p. 217.

¹⁹ PULSZKY: i. m. (17. jegyzet). – p. 149–150: „*inter que maxima portio est doctissimi vocabulorum interpretis Festi Pompei, quem integrum in Biblioteca Vestra et quam Serenissima parentis Vestri Majestas summa sua laude, et opera vera Regia comparat, [...] rogamus illustrissimam Dominationem Vestram, ut hujus eruditissimi voluminis participes nos faciat, ex his duobus alterum impertiendo, ut aut librum ipsum ad nos mittat tantisper, dum hic transcribi curemus, aut istinc ipsa ejus exemplum confici iubeat quam emendatissimum ac quam celerius fieri possit, deinde ad nos mittatur. Hoc tanti a nobis estimabitur, ut inter jucundissima Dominationis Vestre erga nos obsequia collocaturi simus.*”

Emil szerint az eredetileg elküldött mű is csak a rövidített változat lehetett.²⁰

Csapodiné szerint a kódexek 1465/1466-ban kerültek Budára. Ennek oka, hogy a Cod. Lat. 27-ben és Cod. Lat. 32-ben²¹ szintén vannak humanista bejegyzések. Ezeknek pedig Vitéz János halála (1472) előtt kellett belekerülniük, mivel ezek – szerinte – tőle származnak. 1465–1466 körül tudomásunk van Buda és Milánó közötti kapcsolatokról, ezért ekkora teszi e négy és a két „milánói” címereket tartalmazó kódex Budára kerülését.²² Az elmélet már ott megdőlt, hogy a Cod. Lat. 20. és 24. esetében címereik világosan mutatják, hogy nem Milánóból, hanem Rómából származnak.

A kifogásolható módszer eredménye az lett, hogy a négy kódex helyett hatot lehetett átemelni a valószínű korvinák csoportjába. Ha azonban szigorú kritikát alkalmazunk, kénytelenek vagyunk megállapítani: semmivel sem tudunk többet most erről a hat „korvináról”, mint 1877-ben, amikor Budapestre kerültek.

II. EGY ÚJ VIZSGÁLATI MÓDSZER

A fentebb kifejtett módszer szerint külső bélyegek alapján próbálták a kódexek történetét feltárni és a tudományos közvélemény kérdéseire válaszolni. Megítélésem szerint ez a kérdésfeltevés kissé egyoldalú volt, és korlátot emelt az új eredmények elé. Mióta a korvinák hazaérkeztek, a közvélemény arra volt kíváncsi, hogy a 35 kódex a fentebb említett három csoportból melyikbe tartozik.²³ A kutatás célja a második és harmadik csoport kódexeinél az volt, hogy olyan érveket találjon, melyek segítségével a harmadik csoportból a másodikba, ha pedig lehetséges, az

²⁰ THEWREWK Emil: A Corvinabeli Festus-Codexről. In: Akadémiai Értesítő, 1877, – p. 197–205; Uő.: Codex Festi breuiati Corvinianus. In: Nyelvtudományi Közlemények, 14. évf., 1878. – p.: 209–264; Uő.: A Festus Pauli-féle Corvin-codex. In: Egyetemes Philologiai Közlöny, 2. évf., 1878. – p.: 4–12; Uő.: Der Festus Pauli Codex der Corvina. In: Literarische Berichte aus Ungarn, 2. évf., 1878. – p.: 97–103.

²¹ A Cod. Lat. 32 végén található egy évszám: *Finitus 1463*.

²² CSAPODINÉ: i. m. (7. jegyzet). – p. 223.

²³ A korvinák szövegét filológiai szempontból alig vizsgálták azóta, hogy Ábel Jenő az összes hazaérkezett kódex szövegét átolvasta és rövid filológiai elemzést adott róluk. ÁBEL Jenő: *Corvinkódexek*. – Budapest, 1879. Rajta kívül ld. még BEREKSZÁSZI Magdolna: A BEK Cod. Lat. 13. jelzetű Suetonius-corvinájának filológiai vizsgálata a Tiberius-életrajz tükrében. – Budapest, 2000. Kézirat. Latin Tanszék Könyvtára: SD 16. 951.

elsőbe emelheti át őket. Részletesebb vizsgálatot csak az első csoport tagjai érdemeltek. E módszernek megvoltak a korlátai, s egy ponton túl megfoghatatlan érveket eredményezett, melyek egymást erősítették. Ezt kitűnően szemlélteti kódexünk példája. E kérdésfeltevés mögött talán az a szemlélet húzódik meg, hogy gazdagabbnak érezzük magunkat, ha egy kódexről bebizonyítjuk, hogy korvina.

Ez a szemlélet – megítélésem szerint – napjainkban már tarthatatlan. A magyar könyvtárakban őrzött középkori könyvvállomány egy jelentős része jóval később került hazánkba, és e kódexek nem tartoznak hazánk középkori kultúrájának vizsgálati körébe. Megítélésem szerint feladatunknak kell tekinteni e kéziratok tanulmányozását is, a velük kapcsolatban elért eredményeket értéknek kell tekintenünk, akkor is, ha ezek nem hazánk kultúrtörténetéről gyarapítják ismereteinket. Ez a szemléletmód a kutatói objektivitást is segíthetné.

A külső bélyegek összehasonlításának módszere egy bizonyos pontig megbízható, amit épp a korvinákkal kapcsolatban elért rengeteg eredmény mutat, de egy ponton túl veszélyeket is rejt magában, ahogy ezt kódexünknel láttuk. Ez a körülmény indokolttá teszi, hogy kódexünk esetében más módszert dolgozzunk ki. Megítélésem szerint csak akkor tudunk előbbre jutni, ha a kódexet önmagában vizsgáljuk. Tehetjük ezt azért, mert a középkori könyvkötészetnek, a szövegek lejegyzésének szigorú szabályai voltak. Ha a pergamenlapok jelenlegi és török átkötésük előtti állapotát, az egyes szövegek jellegét, a szöveghordozó írások paleográfiáját szembesítjük a korabeli szabályokkal, akkor az egyes jelenségek önmagukat fogják magyarázni, az ellentmondások feloldása pedig új ismereteket eredményez. A korábbi eljáráshoz képest e módszer előnye, hogy nem szorul rá olyan bizonytalan adatok felhasználására, amelyek nem feltétlenül állnak kapcsolatban a vizsgált anyaggal, illetve módszertanánál fogva sokkal megbízhatóbb eredményekhez vezet, mint a korábbi eljárások. Ezekre az objektív eredményekre, ha majd sok kódexnél rendelkezünk velük, komoly érveket lehet építeni.

III. 1. A COD. LAT. 20. SZÁMÚ KÓDEX LEÍRÁSA

A budapesti Egyetemi Könyvtár kézirat-katalógusában található leírás pontatlan,²⁴ ezért közlöm ennek pontosított változatát. A könyvtár Cod.

²⁴ MEZEY, Ladislaus: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. – Budapest : Akadémiai, 1961. – p.: 39–40.

Lat. 20. számú kézirata egy, a 14. század első felére datálható pergamenkódex, melynek levélmérete 250×185 mm. A szövegek egy hasámban, 33 sorban íródtak. A sorok előzetes vonalazása a kódex egészében, így az üres leveleken is megfigyelhető. A kódex számos pontján a rothadás nyomait fedezhetjük fel.

I^r–II^v: vacant²⁵

I^r–14^r: M. T. Cicero: De amicitia

14^r–26^v: M. T. Cicero: De senectute

26^v–76^v: M. T. Cicero: De officiis I–III.

76^v–79^v: M. T. Cicero: De somnio Scipionis

80^r–80^v: M. T. Cicero: Pro Milone, 1–3

81^r–82^v: M. T. Cicero: Rhetorica ad Herennium, III. 19–20.

83^r–86^r: vacant

86^v–87^v: [Ps.] Bernardus [Carnotensis]: Epistola paraenetica ad dominum Raimondum

88^r: vacat

88^v: Phalaris: Ad Demotelem epistola

89^r–89^v: vacant

A kódex négy kéz nyomát viseli:

1. kéz: I^r – 79^r: *gothica textualis*, 14. század első fele, az egyes könyvek kezdeténél aranyozott iniciálékat tartalmaz.
2. kéz: 80^r – 80^v: 14–15. századi *gothica rotunda*.
3. kéz: 81^r – 82^v: apró betűs félkurzív *minuscule humanistica* írás sok rövidítéssel a 15. századból.
4. kéz: 86^v – 87^v és 88^v: feltehetőleg ugyanattól a kéztől származó *cursiva libraria humanistica* szintén a 15. századból.

III. 2. A KÓDEX EREDETE

Erről a szakirodalom semmi biztosat nem tud mondani. A hazaérkezett korvinák első leírója, Csontos János így jellemzi: „A burgund könyvfestészeti iskola kitűnő terméke. A címlap függélyes margóin arany és zöld színű csík fut végig, melyből a felső és alsó lapszéltre, arany, zöld

²⁵ A kódex korábbi leírásaiban nem szerepel ugyan, de világosan kivehető a II^r oldalon két idézet a szentírásból: „*Iustus ut palma florebit et sicut cedrus quae est in Libano multiplicabitur*” (Zsolt 91,13). „*Ecce virgo concipiet in utero et pariet fillium [sic!] et vocabitur nomen eius Emanuel*” (Iz 7,14).

kék és vörös tüskés lombozatok ágaznak ki; a hat nagy kezdő domború arany miniatúrt képez gyönyörű arabeszkes ékítéssel, a kisebb kezdők fényes aranyból valók s csinos tollrajzokkal vannak díszítve. Ezeken kívül színes kezdők is jönnek elő, hasonló tollrajz díszítéssel.”²⁶ Más ikonográfiai leírást nem találtam, egy művészettörténész szakértő bizonyára pontosan meg tudná határozni a kódex elkészítésének és az első kéz általi lejegyzésnek a helyét, idejét a 14. század első felén belül.

A kódex tulajdonosát – a címer alapján – a Castellini-család római ágánál kell keresnünk. A Cod. Lat. 24. számú kódexben található azonos címer valószínűvé teszi, hogy a 15. század első felében (a Cod. Lat. 24. kódex paleográfiai alapú datálása miatt) mindkét kódex még a címerekből kikövetkeztetett család tulajdonában volt, utána pedig közös volt a sorsuk, és ismeretlen úton valamikor együtt kerültek Konstantinápolyba.

III. 3. A KÓDEX TERJEDELME

A kézirat jelenlegi állapotának vizsgálata mellett felhasználtam Anton Dethier leírását is, amely az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában található Römer Flóris akadémikus hagyatékában.²⁷

„100. feuilles parchemin quatre (18x26 centim) de Ciceron
fol 25 officiorum lib I–III.
fol 68 lib de somnio Scipionis
fol 92–94 blanc
puis 2 feuilles écrites,
96–99. blanc,
fol 98. Epistola beatissimi Bernardi de vita domestica,
fol 100 aleris Demoteli salutem.”

E leírás annyira eltér a kódex jelenlegi állapotától, hogy az egyszerűség kedvéért korábban figyelembe sem vették. A legszembeötlőbb ellentmondást mindjárt a kódex terjedelme jelenti: ez Dethier leírásában 100 levél, ma mindössze 89. A kutatók korábbi magatartásával szemben nem tekintem kidobandónak Dethier jegyzékét. Bizonyára van benne tévedés,

²⁶ CSONTOSI: i. m. (13. jegyzet). – p. 195.

²⁷ OSZK Fol. Hung. I. 1110. 160. A francia könyvtáros leírásából csak a használhatónak vélt részeket adták ki, tehát nem az egész listát. HENSZLMAN Imre: A Sztambuli Szeraiiban európaiak által látott nyugati nyelven írt codexek. In: Magyar Könyvszemle, 2. évf., 1877. – p.: 153–157. A kódexnek Dethier a *No Ciceron 14* jelzetet adta.

de használható adatokhoz is juthatunk. Munkáját rendkívül nehéz körülmények között végezte, így megbocsátható esetleges tévedése és nehezen olvasható fólió-számai. A kódexek állagát és tárolásuk módját jól mutatják Ipolyi Arnold szavai: „Az általunk vizsgált s ismert kódexek néhányán feltűnő volt a leszakadt, vagy megsérült kötésűeknél hátlapjaik nedvessége, hiánya, rothadása és penészes volta. Ez arra mutatott, hogy a könyvek a földre hanyva egy halmazban fekszenek, s hogy az alsók a padló nedvességétől szenvednek.”²⁸ Pulszky Ferenc leírásából pedig megtudjuk, hogy az egyik 1869-ben visszakapott korvinában egy 15. századból származó kártyát találtak, tehát valószínűleg Konstantinápolyban azóta nem nyúltak a kódexekhez.²⁹ Ezek után nem csoda, ha a török könyvkötő feljavította a kódexek állagát üres lapokból, és a nagyon rothadó lapokat egyszerűen kidobta. Dethier a kódexet a török könyvkötő beavatkozása előtt látta, ezért mint egyetlen hiteles forrást – erős kritikával – felhasználom. A kódex török átkötés előtti terjedelmét, a művek egymás utáni sorrendjét, az üres lapok elhelyezkedését hitelesnek tekintem.

Az egész kódexben megvizsgáltam a füzetek szerkezetét, és a fóliók egymáshoz való viszonyát, ti. hogy a pergamen hús- vagy szőr oldala következik-e egymás után. A vizsgálat egy fontos középkori könyvkötészeti szabály követését igazolta. Amikor megnyúztak egy birkát és bőrből pergament készítettek, ezt meghatározott szabályok szerint hajtották össze és alkották meg belőle a bifóliókat, ezekből pedig a füzeteket.

A bőrnek két oldala van, az egyik, ahol az állat szőrzete volt korábban, a másik pedig, ahol a húsa helyezkedett el. Ez utóbbi fehérebb, szebb; a szőr-oldal a szőrtüszők miatt sötétebb és kevésbé sima felületű. A középkor folyamán figyeltek arra, hogy a szebb hús-oldal mellett a következő lap is hús-oldal legyen, szőr-oldal mellett pedig szőr-oldal, illetve hogy egy kéziratot mindig a szebb (hús-) oldalon kezdjék, hiszen ide általában

²⁸ IPOLYI Arnold: Mátyás király könyvtára maradványainak felfedezése 1862-ben. In: Magyar Könyvszemle, 3. évf., 1878. – p.: 103–120, itt: 115.

²⁹ „Midőn 1869-ben Ő Felsége a suezai csatorna megnyitásának alkalmából Konstantinápolyt meglátogatta, a szultán a legdíszesebb négy kéziratot a Corvinából neki ajánlotta fel, Ő felsége pedig a M. Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Az Akadémia ezeket Mátray és Toldy felolvasásaiból elégségesen ismeri, s emlékezni fog még azon, a rézmetszet történelmére nézve is nevezetes kártyáról, melyet az egyik kötetben valamelyik olvasója, talán Mátyás király jegyül bennhagyott, s mely azt bizonyítja, hogy a 15. század óta e könyvet senki nem nyitotta föl.” PULSZKY: i. m. (17. jegyzet). – p. 147.

díszes kezdőbetűk, címerek és más díszítmények kerültek.³⁰ A kódex ép részei következetesen mutatják ezt a szabályt, tehát joggal felételezhetjük, hogy a kódex korábbi állapotában is így volt. A két leírás összhangba hozásánál ezért egy olyan állapotot kell rekonstruálnunk, amely ennek a szabályszerűségnek is megfelel.

A második kéz által írt szöveg (80^v: Cicero: *Pro Milone*) egy mondat közepén szakad meg, a 105 paragrafusból álló beszéd 8. paragrafusában („...num ipsa senex accipiat iunioem”), és a következő oldalon egy teljesen más szöveg kezdődik, teljesen más kézírással (harmadik kéz): *Rhetorica ad Herennium* részlet (III. 19. §.). Észrevehető, hogy a 80^v jobb oldala eléggé kopott. Ez szinte egyértelművé teszi, hogy a beszéd tovább folytatódott, és a török könyvkötő a rothadó lapokat a kódex Cicero-szöveghagyományt tekintve legértékesebb részével együtt kidobta, az esetleges üres lapokat pedig újrahasznosították.³¹ A *Pro Milone* hiányzó része (97 kiskaput) körülbelül 10 fólión fér el. Ha az így nyert 10 fóliót hozzáadjuk a 89 fólióhoz, akkor már csak egy fólió hiányzik a Dethier által említett 100-ból.

Az utolsó hiányzó lap megtalálását a pergamen szőr-hús oldalának vizsgálata segíti. A kódex egyetlen levele tér csak el a szabálytól, ez pedig a 89. fólió, amely fejjel lefelé van a kódex végéhez kötve; ezt a vonalkázások elhelyezkedése mutatja. A lap hajlása azt sejteti, hogy egy hajdani bifólió jobb oldalán helyezkedett el. Tehát ennek egykor másol kellett lennie, ha pedig a szőr-hús oldal szabályszerűségét figyeljük, akkor egyértelmű, hogy az egykori 91* lap, mivel a *Pro Milone* és a *Rhetorica ad Herennium* közötti két üres lap (91* és 92*) közül ez azonos a 89. levéllel szőr-hús oldal szempontjából. De ha ez így van, akkor még mindig hiányzik egy fólió a 100-ból. Ezt az 1^v és 2^r lapokon találjuk meg a rothadt felületre ragasztva. Ugyanis a 35 ajándéku adott korvina mindegyikébe II. Abdul-Hamid török szultán arany tintával törökül odairta üdvözlő szavait: „A törvényhozó szultán Szulejman khan ő

³⁰ Gaspar René Gregory 1885-ben Brüsszelben adta elő észrevételeit a kódexlapok szőr-hús oldalainak szabályos elhelyezkedéséről, ami a lenyúzott állatbőr összehajtásának technikájával is magyarázható. A kodikológiában e jelenséget az ő tiszteletére Gregory-szabálynak nevezik. LEMAIRE, Jacques: Introduction à la Codicologie. – Louvain-la-Neuve, 1989. – p. 46–49.

³¹ Ábel Jenő (ÁBEL: i. m. (23. jegyzet). – p. 68–78.) átolvasta a hazaérkezett korvinákat és megvizsgálta a bennük lévő latin szövegek minőségét szöveghagyomány szempontjából. Általában lesújtó véleménye volt a humanista szövegek értékről. A *Pro Milone* beszédről viszont elismerően szól, amely a legjobb variánsokat tartalmazó kódexekkel mutat sok helyen azonosságot. Szomorú, hogy épp ezt dobta ki a török könyvkötő.

felsége ideje óta, a topkapui császári palota könyvtárában őrzött könyvek közül való. Az oszman birodalom padisahja, a felséges II. Abdul Hamid khan ő felsége, Magyarország tudomány egyetemének adott ajándéka. 1294 (1877.) Rebbi ül evvel 25-én.”³² A 20. kódex eredetileg itt rothadt volt, így a szultáni iratnak méltó felületet kellett teremteni. Ezt a török könyvkötő úgy oldotta meg, hogy a hús oldallal felfelé ragasztotta a 1^v és 2^r oldalra az egykori 92* fóliót. Az üres oldal vonalkázása, amely az egész kódexben megfigyelhető, mutatja, hogy ennek a 92* fóliónak kellett lennie. Így megvan mind a 100 levél, ugyanakkor a rekonstruált állapot is megfelel a szőr-hús oldalak szabályának. Az elveszett füzetek szerkezetét utólag már nem lehet rekonstruálni, de feltűnő, hogy a kódex összes füzetének közepe hús oldalon van, ezért ezt a szabályt bizonyára az elveszett részek is követték.

III. 4. A MŰVEK LEJEGYZÉSÉNEK SORRENDJE ÉS A KÓDEX ESETLEGES KÖZÉPKORI ÁTKÖTÉSEI

Azt is megvizsgáltam, hogy a kódexünkben szereplő műveket milyen sorrendben jegyezhatték le, illetve hányszor kötötték át még a középkor folyamán. Látszólag értelmetlen feltenni a kérdést, de a kódex fentebb rekonstruált állapotában van egy magyarázatra szoruló jelenség. A művek közötti üres levelek ugyanis szokatlanok, mivel a pergamen nagyon drága volt, így aligha hagytak volna ki üres oldalakat, hogy a kódexbe tematikailag illő műveket másoljanak.

Az első három kéz által írt szövegek – szerzőjüket tekintve – egységet képeznek, mind Marcus Tullius Cicero művei, hiszen a harmadik kéz által lejegyzett „*Rhetorica ad Herennium*”-ot ekkor még Cicero művének tekintették. A tematikától csupán az utolsó kéz által írt művek térnek el. Ez magyarázza, hogy lejegyzőjük az utolsó levél hátoldalára, a kódex utolsó oldalára [88^v (100^{v*})] másolta a Phalarisz-levél fordítását, majd szintén verso oldalon [86^v (98^{v*})] kezdte a Szent Bernát-levelet.³³ Tehát ez volt a kódexbe másolt utolsó mű. Ezt azzal a mindennapi magatartásunkkal lehet megmagyarázni, hogyha tematikailag oda nem illő szöveget jegyzünk le, még ma is füzetünk utolsó lapjára írjuk, ezt a folyamatot pedig hátulról visszafelé lapozva folytatjuk. Ezért

³² Dr. Erődi Béla fordítása. CSONTOSI: i. m. (13. jegyzet). – p. 158.

³³ A Szent Bernát-levélnek KRISTELLER (KRISTELLER Paul Oskar: *Iter Italicum*. Vol. I–VI. Italy. – London–Leiden, 1965–1997. [a továbbiakban: KRISTELLER + kötet és oldalszám]) tizenegy humanista kéziratát említi. ld. Melléklet.

nem szabad feltétlenül elfogadnunk, hogy a szövegeket folyamatosan másolják. Magyarázatunkkal megoldottuk a 83^r–86^r (95^r*–98^r*, Dethiernél: „96–99. blanc”) és 88^r (100^r*) üres lapjainak problémáját.

Már csak azt a két-három üres levelet kell megmagyaráznunk, amely a *Pro Milone* és a *Rhetorica ad Herennium* között volt egykoron. Mivel tematikailag szorosan az előzőekhez tartozik, csupán azzal tudom ezt a furcsaságot megmagyarázni, hogy a kódexet a 15. században átkötötték, mégpedig egy olyan quaterniót (négy bifólióból álló füzetet) kötöttek hozzá, melyen már rajta lehetett a harmadik kéz által írt szöveg. Ezt az elképzelést az is alátámasztja, hogy a harmadik kéz által írt mű kezdete egybeesik egy új füzet kezdetével.

Ha a második kéz által lejegyzett *Pro Milone* szöveg elhelyezkedését megnézzük, akkor láthatjuk, hogy egy füzet utolsó vagy utolsó előtti (az elveszett 81* helyzetétől függ) levelének recto oldalán kezdődik. Ez azt sejteti, hogy a kódexet a 14–15. század fordulóján is átkötötték épp e szöveg kedvéért. Itt az első kéz szövegét folytatták, nem hagytak ki üres oldalt. Ez a magyarázat az előzőt is alátámasztja, illetve mutatja, hogy a kódex a 14. század első felében a *De amicitia*, *De senectute*, *De officiis* és *De Somnio Scipionis* szövegkorpusz számára készült, és legfeljebb egy-két üres levél maradt benne.

A 20. kódex kötése:

1. 14. század, Burgundia (?).
2. átkötés: 14–15. század fordulója, amikor még a Castellini család római ágánál kellett lennie, ezért valószínűleg Rómában kötötték át. A Cod. Lat. 24. kódex azonos címere bizonyítja, hogy ekkor még a család tulajdonában volt.
3. átkötés: 15. század második fele. Nem lehet tudni, Itálián belül pontosan hol.
4. Konstantinápoly: 1877 előtt. A 8. és a 80. fólió után nagy hézag található. A kódexet 1989-ben a Budavári Palotában Szlabey Györgyi restaurálta.

III. 5. A HUMANISTA BEJEGYZÉSEK HOZZÁVETŐLEGES DATÁLÁSA

Pontos datálást nem tudok adni, de feltűnő, hogy csak az első kéz által lejegyzett szövegnél vannak humanista szövegjavítások, jegyzetek. Mivel ezek időben lehetnek korábbiak a harmadik kéz, de későbbiek a második

kéz írásánál, könnyen lehet, hogy a két újrakötés (2–3) között kerültek bele. A 3–4. kéznél egy humanista javítás, bejegyzés sincs.

Ha el szeretnénk dönteni, hogy Vitéz János elméletileg az eddig felsorolt sok bizonytalanság ellenére javíthatta-e a kódexet, ebben egyedül a Phalarisz-levél fordítás datálása és vizsgálata segíthet, mivel ez a 15. század folyamán született, és ez a kódexben szereplő legfiatalabb és utolsó előttiként bemásolt mű.

IV. 1. GIOVANNI AURISPA PHALARISZ-LEVÉL FORDÍTÁSA

Magyarországon ezt a szöveget korábban nem azonosították. A kéziratban szereplő címzett, Démotelész neve alapján az eredeti görög szöveg megtalálható a ránk hagyományozódott 148 levélből álló Phalarisz-korpuszban (38. levél).³⁴ Egy jelenleg Milánóban található és 1443-ban lezárt kódex bejegyzéséből tudjuk,³⁵ hogy e fordítást Giovanni Aurispa (1376–1459) Tommaso Fregosónak (1370–1453) címezte, Sabbadini szerint 1438 körül.³⁶ Ki volt a fordító és ki volt a címzett?

A 38. Phalarisz-levél fordítója, Giovanni Aurispa az itáliai humanista tudósok első generációjához tartozott. Életútja a tudomány szolgálatában telt, többször járt diplomataként a Bizánci Birodalomban, és útjairól mindig gazdag görög kódexgyűjteménnyel tért haza. Aktív részese volt a korabeli Itália tudományos életének, Janus Pannonius tanítójának, a ferrarai Guarinónak jó barátja, Lorenzo Valla görög tanára volt.³⁷ Korának görög kódexekben egyik leggazdagabb könyvgyűjteményét hozta létre.³⁸ Aktív irodalmi életet élt, olaszul és latinul egyaránt írt. Több görög

³⁴ Kritikai kiadása: *Epistolographi Graeci.* / szerk. HERCHER, Rudolphus. – Parisiis, 1873.: főszöveg: 418., kritikai apparátus: LIV.

³⁵ Milano, *Biblioteca Ambrosiana*, C 43. sup. misc. XV. s. – f. 52. (sic!) „*Aurispe Tranlatio ad Thomam de Campofregnusio in qua Phalaris regnans negat a se relinquendam fore imperium assumptum nisi cum morte. Phalaris Demoteli s. Monitus tuos Demoteles non egre tuli.*” In: KRISTELLER I. – p. 297. és II. – p. 531.

³⁶ SABBADINI, Remigio: *Carteggio di Giovanni Aurispa.* – Roma, 1931. – p. 176.; FRANCESCHINI, Adriano: *Giovanni Aurispa e la sua biblioteca. Notizie e documenti.* – Padova, 1976. – 50., 62.

³⁷ BIGI, Emilio: *Aurispa, Giovanni.* In: *Dizionario Biografico degli Italiani.* Vol. IV. – Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 1962. – p.: 593–595.

³⁸ Giovanni Aurispa hatalmas könyvtáráról egy 1459-ből fennmaradt hagyatéki jegyzékből szerezhetünk tudomást. Vö. FRANCESCHINI: i. m. (36. jegyzet). Ebben 578 tétel szerepel. A Sforza család páviai könyvtárában ugyanezen év leltára szerint 824 könyv volt. Vö. PELLEGRIN, Élisabeth: *La bibliothèque des Visconti et des*

műnek első latin fordítását ő készítette el,³⁹ akárcsak e levél-fordítás esetében.⁴⁰ E műveket itáliai hatalmasságoknak, mecénásainak címezte, ajánlásai közül az egyik Sabbadini kiadásában is hozzáférhető.⁴¹

Tommaso Fregoso, akinek levelünket ajánlották, 1415–1421 és 1436–1442 között genovai dózse volt. Két uralkodása között tizenöt évet száműzetésben töltött, eközben kétszer sikertelenül próbálkozott a hatalom visszaszerzésével. Második uralkodása után tizenegy évet élt száműzetésben egészen haláláig. Tudjuk, hogy az antik kultúra kedvelője

Sforza ducs de Milan au XVe siècle. – Paris, 1955. (*Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, V.). Ebből is felmérhetjük e könyvtár gazdaságát, melyet a görög kódexek rendkívül nagy aránya is emelt.

³⁹ Giovanni Aurispa a Phalarisz-levelek közül csak ezt fordította le, ezen kívül fordított Lukianosztól és Kassziosz Dióntól a római Battista Capodiferronak 1425-ben, Hippokratész leveleit Niccolò d'Estének 1430 körül, szintén Lukianosztól Leonello d'Estének 1429–1430 körül, Plutarkhosztól Timóleon életrajzát Giordano Orsini bíborosnak, szintén Plutarkhosztól Tomasso Parentucellinek, a későbbi V. Miklós pápának 1440 körül, Plutarkhosz egy másik művét Niccolò Specialénak 1443 körül, Hieroklésztől 1441–1454 között V. Miklós pápának. Ezek ránk is maradtak. Több fordítása elveszett: Pszeudo-Hérodotosz „*Vita Homeri*” című munkáját 1437-ben fordította le. 1444-ben Alfonz királynak megígéri Ailianosz „*De instruendis aciebus*” című munkájának fordítását, Xenophón *Kyropaideiáját* és *Oikonomikoszát* is lefordította, sőt Archimédészhez is hozzálátott. SABBADINI: i. m. (36. jegyzet). – p. 174–177.

⁴⁰ Erre a következtetésre jutunk, ha megvizsgáljuk más kortárs Phalarisz-levél fordítás megszületését. Egy-egy levél fordítására az Aurispa-fordításon kívül még a következő példákat találjuk.

Az 57. levél fordítását Rinucius, egy itáliai humanista egy Pythagoras-, egy Lysis-levél kíséretében N. capuai kardinálisnak címezte még 1443 előtt. A prefáció kiadása: LOCKWOOD, Dean P.: De Rinutio Aretino Graecarum litterarum interprete. In: *Harvard Studies in Classical Philology*, 24. évf., 1913. – p.: 50–109, itt: 60–61. Kéziratai: Berlin; Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Lat. qu. 558. – f. 204^v. In: KRISTELLER III. – p. 490–491. Cambridge; University Library, Add. 6188. 130–132^v. In: KRISTELLER IV. – p. 10. Oxford; Balliol College, 131. mbr. – f. 108^v–109. In: KRISTELLER IV. – p. 244. Madrid; Biblioteca de la Universidad Central (jelenleg:) Archivo Histórico Universitario, Universidad Complutense de Madrid, cod. 129. cart. (és mbr.). – f. 48^v. In: KRISTELLER IV. – p. 587–588. Vaticanus 305. – f. 98^r–99^r. In: LOCKWOOD: i. m. – p. 57–61.

Több levelet is lefordított egy ismeretlen szerző. Egyetlen kézirata: Belluno; Biblioteca Civica, 430. cart. misc. XV. – f. 41–106. *Epistolae Phalaridis* görög jegyzetekkel és javításokkal, inc. Phalaris Alciboo. Policletus Messenensis quem accusas, des. (Demonatusnak szóló levél) a tyranno tunc punitos esse. 106. Abaris Phalaridi, inc. Demonstrasti naturam. „*Traductiones Urbani in fabulas Esopi ex epistolis Phalaridis de verbo ad verbum*.” Mazzatinti az Aisopos-, Phalaris- és Isocrates-fordításokat mind Urbanus Bolzaniusnak tulajdonítja. In: KRISTELLER II. – p. 494.

⁴¹ SABBADINI: i. m. (36. jegyzet). – p. 177–178.

volt és számos humanista tudóssal kapcsolatot tartott, többek között Giovanni Aurispával is.⁴² Az Aurispáról szóló irodalom tanúsága szerint kettejük között egyedül ez a levél a kapcsolódási pont.

Aurispa Phalarisz-levél fordításának kéziratáról tudjuk,⁴³ hogy kizárólag itáliai eredetű kódexekben találhatók meg. Általában miscellanea-kódexekben szerepelnek más görög művek latin fordításai mellett, vagy más Aurispa-műveket tartalmazó kódexekben. A kéziratok legtöbbször nem tüntetik fel, hogy Aurispa a fordító. Ez arra utal, hogy nem a fordító tekintélye, hanem a levél tartalma segítette nagyszámú lemásolását: az a tény, hogy egy Phalarisz-levél latin fordítása. Ezt a népszerűséget pedig azt követően a legkönnyebb elképzelni, hogy megszületett a teljes levélkorpusz latin fordítása (1449 előtt),⁴⁴ különösen akkortól, amikor megjelent e fordítás *editio princeps* (1470). Ezután e levelek váltak az egyik legolvasottabb görög művé. Ezt a népszerűséget világosan illusztrálja 1500 előtti kiadásai száma: 34 különböző kiadást különítenek el az ősnymtatványok kutatói, Tudér szerint ez 1500 előtt 10 000 fölötti példányszámot jelent.⁴⁵ Az Aurispa-fordítás 21 kéziratának legnagyobb része minden bizonnyal ebben az időszakban keletkezett, ezek közül a legkorábbi 1443 előtti, amit egy possessor-bejegyzésből tudunk.⁴⁶ Ennél

⁴² AMELOTI, Luca: Fregoso (Campofregoso), Tommaso. In: Dizionario Biografico degli Italiani. Vol. L. – Roma : Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 1998. – p.: 448–451. Aurispán kívül Giacomo Bracellivel, Bartolomeo Guascóval, Bartolomeo Fazióval, Antonio Astensanóval, Giovanni Mario Filfelóval és Antonio Cassarinóval is jó viszonyban volt.

⁴³ Id. Melléklet.

⁴⁴ A levélkorpusz teljes latin fordítását Franciscus Aretinus (Francesco Accolti vagy Francesco Griffolini) készítette el és Malatesta Novellónak (Cesena ura) címezte Tudér szerint 1449 előtt. A levelek olasz fordítását erről Bartolomeo Foncio készítette el (ed. princeps: 1471), majd Fr. Aretinus négy levéllel kibővített változatát Joannes Andreas Ferrabos is lefordította (1475). A görög szöveg *editio princeps* 1498-ban jelent meg Velencében (Aldus Manutius). TUDÉR, Lauri Oskar Theodor: The Epistles of Phalaris. Preliminary Investigation of the Manuscripts. – Helsinki, 1932. – p.: 115–123. A Phalarisz-levelek későbbi népszerűségét a 16–18. század folyamán a görög-latin kiadásainak és olasz, francia, angol nyelvű fordításainak nagy száma mutatja. Vö. British Museum. General Catalogue of printed books. Photolithographic edition to 1955. Vol. 188. – London, é. n. – p. 569–575.

⁴⁵ HAIN 12871–12900.; COPINGER 4736.; REICHLING 185, 676, 1318. TUDÉR: i. m. (44. jegyzet). – 116–117.

⁴⁶ Milano, *Biblioteca Ambrosiana*, C 43. sup. misc. XV. In: KRISTELLER I. – p. 297. és II. 531. Vö. SABBADINI, Remigio: Un biennio umanistico (1425–1426) illustrato con nuovi documenti. In: *Giornale Storico della Letteratura Italiana*. Supplemento, 6.

pontosabb datálást csak akkor tudunk adni, ha a levél tartalmát Tommaso Fregoso életének aktualitásával vetjük össze és megvizsgáljuk, Aurispa mit tett hozzá a görög levélhez, amikor lefordította.

IV. 2. A LEVÉL LATIN SZÖVEGE (BUDAPEST, EGYETEMI KÖNYVTÁR, COD. LAT. 20. 88^v)

A 20. számú kódex szövegét közlöm, és lábjegyzetben megadom egy másik kézirat eltérő olvasatait (Róma, *Biblioteca Corsiniana* 583 [45 C 18] 112^r). A közölt szöveg a kézirat helyesírását követi.

1. <F>aleris⁴⁷ Demoteli salutem.⁴⁸ Monitus tuos demoteles⁴⁹ non egre
2. tuli. Imperator enim nunquam factus principatum dep-
3. onere consulis imperatori. Nullum tamen deorum ad huius
4. rei securitatem iussorem fidei adhibes. Quo forsam⁵⁰ michi⁵¹ per-

évf., 1903. – p.: 74–119, itt: 83.) A kódex Francesco Pizzolopasso tulajdona volt (†1443), tehát a fordításnak ezelőtt kellett keletkeznie.

⁴⁷ A kezdőbetűnél egy apró F betű látható az illuminátor számára.

⁴⁸ A római kéziratból hiányzik, helyette van vörös tintával írt címmegjelölés: **R** Demosthenes philosophus Phalari tyranno suadebat ut tyrannidem deponeret: cui et contra Phalaris respondet hoc ingens pacto.

⁴⁹ **R** Demosthenes

⁵² **R** persuadentem

⁵⁵ **R** uiuat

⁵⁸ **R** relinquat

⁵⁹ **R** sollicitudinem

⁶² **R** om.

⁶⁵ **R** in eo om.

⁶⁸ **R** om.

⁷¹ **R** plurima

⁷⁴ **R** om.

⁷⁷ **R** inimicos

⁸⁰ **R** mihi

⁸³ **R** nec

⁸⁶ **R** add. vale

⁵⁰ **R** forsam

⁵³ **R** multo

⁵⁶ **R** tyranni adipiscantur

⁶⁰ **R** Demosthenes

⁶³ **R** ciuem vite tempus

⁶⁶ **R** mala

⁶⁹ **R** persuasus fuissem

⁷² **R** om.

⁷⁵ **R** insederet

⁷⁸ **R** non

⁸¹ **R** uillas

⁸⁴ **R** om.

⁸⁷ HERCHER: i. m. (34. jegyzet), főszöveg: p. 418., kritikai

⁵¹ **R** mihi

⁵⁴ **R** utilis

⁵⁷ **R** teneat

⁶¹ **R** homini non nasci

⁶⁴ **R** quam

⁶⁷ **R** edocens consuluisses

⁷⁰ **R** ad

⁷³ **R** recte

⁷⁶ **R** et

⁷⁹ **R** in me ii

⁸² **R** quicquid

⁸⁵ **R** om

apparátus: p. LIV.

⁸⁸ Pindaros, Pyth. I. 185

⁸⁹ A Phalarisz-levelek szöveghagyományát és utóéletét TUDER: i. m. (44. jegyzet) és Krumbacher (KRUMBACHER, Karl: Geschichte der byzantischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453). – München: Beck, 1897². – p.: 603–604.) foglalták össze. Mindmáig HERCHER (i. m. (34. jegyzet). – p.: 409–459.) kiadása a legjobb, de nem tekinthető kritikai kiadásnak, mert sok fontos

5. suaderem⁵² te sane arbitratus consultum pro hac re et aptum
6. et dignum. Uerum non recte iudicas, si tutius imperatori fore
7. putas summam rerum omittere quam tenere. Nam ut priuato
8. uiro multum⁵³ utilius⁵⁴ est ciuilitate uiuere⁵⁵ quam adipiscantur
tirani-
9. dem,⁵⁶ ita imperatori principatum tenere⁵⁷ quam linquat.⁵⁸ Omni<no>
10. de imperio ita cogitandum reor ut de generatione et uita h<ominum>.
11. Si quis enim penas possibile nasciturum quempiam natus monu-
12. isset ad quantam sollicitudinem⁵⁹ ad quanta infortunia nascimur,
13. certe nunquam nasci uoluisset. Et si ambitioso ante usum regni
14. persuadere quis potuisset, que imperio infelicitates ad<iuncte
sunt>,
15. ciuis uere quam ciuium dominus esse maluisset. <itaque demote->
16. les⁶⁰ non nasci homines⁶¹ utilius est quam ad hanc infelicem et⁶²
<uariis>
17. implicitam curis uitam uenisse. Et omne vite tempus <ciuem⁶³ ui->
18. uere quam imperare prestat. Quam ob rem si ante hanc regn<i
usur>-

kódexet mellőz. A Phalarisz-levelek szakirodalmát Beschoner (BESCHORNER, Andreas: Griechische Briefbücher berühmter Männer. Eine Bibliographie. In: Der griechische Briefroman. Gattungstypologie und Textanalyse / szerk. HOLZBERG, Nikolas. – Tübingen, 1994. – p.: 168–190, itt: p. 186–187.) foglalja össze. Az újabb szakirodalomból említést érdemel: NÉMETH György: Phalaris-levelek. In: Világirodalmi Lexikon. 10. köt. – Budapest : Akadémiai, 1986. – p.: 497–498., BIANCHETTI, Serena: Falaride e Pseudo-Falaride. Storia e Legenda. – Roma, 1987., RUSSEL, D. A.: The Ass in the Lion's Skin. Thoughts on the Letters of Phalaris. In: Journal of Hellenic Studies, 108. évf., 1988. – p.: 94–106., MERKELE, Stefan, BESCHORNER, Andreas: Der Tyrann und der Dichter. Handlungssequenzen in den Phalaris-Briefen. In: Der griechische Briefroman. Gattungstypologie und Textanalyse / szerk. HOLZBERG, Nikolas. – Tübingen, 1994. – p.: 116–168., ROSENMEYER, Patricia A.: Ancient Epistolary Fictions. The Letter in Greek Literature. – Cambridge, 2001. – p.: 224–231. A császárkori fiktív leveleket kiválóan bemutatják, s az egész kérdéskörrel bőséges irodalmat közölnek BESCHORNER: i. m. és ROSENMEYER: i. m.

⁹⁰ BENTLEY, Richard: Dissertation on the epistles of Phalaris, Themistocles, Socrates, Euripides and others and the fables of Aesopus. – London, 1697.; UÖ.: Dissertation upon the epistles of Phalaris with an answer to the objections of Hon. Ch. Boyle. – London, 1699.

⁹¹ BENABEN, Louis-Guillaume-Jacques-Marie: Les Lettres de Phalaris, Tyran d'Agrigente. – Angers et Paris, 1803.

19. pationem que⁶⁴ in eo⁶⁵ malla⁶⁶ esse solent <con>silio disseruisses,⁶⁷
omnino
20. michi⁶⁸ persuasum fuisset⁶⁹ non dominari. Nunc quoque cum ob⁷⁰
<regni>
21. necessitatem coactus plura⁷¹ fecerim que non esse⁷² recto⁷³ facta
op-
22. inioni hominum iam⁷⁴ insederit,⁷⁵ nunquam m<on>eri possem <ut>
23. hunc principatum relinquam, non etiam⁷⁶ ab ipso loue. Nam
24. non solum innimicos⁷⁷ haberem, quos nunc⁷⁸ puto imo <hi⁷⁹ quos
in>-
25. fidos arbitror non modo contra me seuirent, quin etiam contra
26. illos quos michi⁸⁰ beniuolos suspicarentur. Nec hominum <cla>-
27. des eos satiaret, domos etiam et uilas⁸¹ et quodquod⁸² ad me
<meosque>
28. pertinere cognoscerent, ruine usque ad interitum darent. Atque
no<n>
29. rerum sed nominis etiam extinctionem peterent. Quare <ne⁸³ ad>
30. hec que maxime timeo perueniam, omni ind<ustria> nitar ut
31. contra omnes imperem⁸⁴ et⁸⁵ hanc dignitatem cum uita relinquam.⁸⁶

IV. 3. A GÖRÖG SZÖVEG MAGYAR FORDÍTÁSA⁸⁷

Démotelésznek!

Megbocsátom neked buzdító szavaid, hogy türannosz ugyan sosem voltál, mégis azt tanácsolod, mondjak le az egyeduralomról, s közben egyetlen biztosítékról kezeskedő istent sem említasz, akinek magam is rögtön hinnék, hanem önmagad képzeld a legmeggyőzőbb kezesnek egy ilyen ügyben; fogalmad sincs arról, hogy az egyeduralom megszerzésénél kockázatosabb megválni tőle. Mert ahogyan egy magánember számára az egyeduralomnál sokkal előnyösebb, ha nem egyeduralkodó, úgy az

⁵⁹ R sollicitudinem

⁶² R om.

⁶⁵ R in eo om.

⁶⁸ R om.

⁷¹ R plurima

⁷⁴ R om.

⁷⁷ R inimicos

⁸⁰ R mihi

⁸³ R nec

⁶⁰ R Demosthenes

⁶³ R ciuem vite tempus

⁶⁶ R mala

⁶⁹ R persuasus fuisset

⁷² R om.

⁷⁵ R insederet

⁷⁸ R non

⁸¹ R uillas

⁸⁴ R om.

⁶¹ R homini non nasci

⁶⁴ R quam

⁶⁷ R edocens consuluisses

⁷⁰ R ad

⁷³ R recte

⁷⁶ R et

⁷⁹ R in me ii

⁸² R quicquid

⁸⁵ R om

egyeduralkodónak is előnyösebb a hatalmáról való lemondás helyett annak megtartása. Összességében pedig az egyeduralomról úgy kell gondolkodnunk, mint az emberek születéséről és életéről. Mert ha az ember saját születése előtt hallaná, ha valahogy lehetséges volna, mennyi kellemetlenség éri az életben, soha meg se akarna születni, így a magánember, ha egyeduralomra sóvárogva előre értesülne annak nyomorúságairól, sose akarna uralkodni, s a türannosz se akarna magánemberként élni. Épp ezért, Démotelész, úgy vélem, az embernek a születésnél előnyösebb meg nem születnie, az egyeduralkodásnál pedig előnyösebb mindhalálig magánembernek maradnia. Ha még az egyeduralom előtt adtál volna tanácsot bemutatva annak árnyoldalát, mindenképp elfogadtam volna, hogy ne legyek türannosz, most viszont, hogy már türannosz vagyok, s az uralom kényszerűségénél fogva sok elhamarkodott tettet követtem el, egyetlen ember sem tud meggyőzni arról, hogy lemondjak erről a hatalomról, még a leghatalmasabb istenség sem. Mert ha lemondanék az egyeduralomról, jól tudom, sok szörnyűséget kellene elszenvednem korábbi alattvalóimtól, s így kellene befejeznem életem.

IV. 4. A 38. PHALARISZ-LEVÉL GÖRÖG SZÖVEGE

Δημοτέλει.

Συγγνώμην ἔχω σοι τῶν παραινέσεων· τύραννος γὰρ οὐ γεγονώς τυράνῳ συμβουλευεῖς καταθέσθαι τὴν τυραννίδα, θεῶν μὲν οὐδένα μοι διδοὺς ἐγγυητὴν τῆς ἀσφαλείας, ᾧ τάχα ἂν καὶ ἐπείσθην, ἀξιόπιστον δὲ σαυτὸν ἡγούμενος ἀνάδοχον ὑπὲρ τηλικούτου πράγματος, σχεδὸν οὐκ εἰδώς, ὅτι τοῦ κτήσασθαι τὴν τοιαύτην ἀρχὴν ἐπισφαλέστερόν ἐστι τὸ καταθέσθαι. ὥσπερ γὰρ ἰδιώτῃ τοῦ τυραννῆσαι πολλῷ λυσιτελέστερόν ἐστι τὸ μὴ τυραννῆσαι, οὕτω τυράνῳ τοῦ καταθέσθαι τὸ μὴ καταθέσθαι τὴν ἀρχὴν τῆς τυραννίδος. καθόλου δὲ τὸ περὶ τυραννίδος οὕτως ὡς περὶ γενέσεως καὶ ζωῆς ἀνθρώπου φρονητέον· οὔτε γὰρ ἄνθρωπος ἀκούσας πρὸ τῆς ἑαυτοῦ γενέσεως, εἴ πως γένοιτο δυνατόν, ὅσοις μέλλει δυσκόλοις ἐγκυρῆσαι παρὰ τὸν βίον, γεννηθῆναι βουλευθεῖη ποτ' ἂν, οὔτ' ἰδιώτης ἐσπουδακῶς τυραννῆσαι, προπυθόμενος τὰς ἐν τυραννίδι κακοδαιμονίας, τύραννος ἂν, ἀλλ' οὐκ ἰδιώτης ἐθελήσειε καταβῖῶναι. οὕτω, Δημοτέλες, ἄνθρωπῳ τοῦ μὲν γενέσθαι συμφορώτερον ὁρῶ τὸ μὴ γενέσθαι, τοῦ τυραννῆσαι δὲ τὸ μείναι μέχρι ζωῆς ἰδιώτην. εἰ μὲν οὖν πρὸ τῆς τυραννίδος τὰ περὶ αὐτῆς μοι διηγησάμενος κακὰ συνεβούλευες, πάντως ἂν ἐπείσθην μὴ τυραννῆσαι, τύραννος δ' ὦν καὶ διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς ἀρχῆς εἰς

πολλὰ προπεπτωκῶς οὐχ οἶον ἄνθρωπον τινὶ πεισθεῖν ἂν καταθέσθαι τὴν ταύτης ἐξουσίαν, ἀλλ' οὐδὲ θεῶν τῷ δυναστεύοντι. καταθέμενον γὰρ τὴν ἀρχὴν οἶδ' ὅτι δεῖ πολλὰ καὶ δεινὰ παθόντα πρὸς τῶν τυραννηθέντων οὕτω καταστρέψαι τὸν βίον.

IV. 5. A DÉMOTELÉSZ-LEVÉL LATIN ÉS GÖRÖG VÁLTOZATÁNAK ÖSSZEJETÉSE; AURISPA, A FORDÍTÓ

Nézzük meg e levél kapcsán Aurispa fordítói sajátosságait. Mivel görög–latin fordításai közül egyiknek sincsen nyomtatott kiadása, csak e levelet vehetjük szemügyre ebből a szempontból.

Ha a levél első görög mondatát összevetjük a latin fordítással, számos különbséget találunk. Aurispa egyetlen hosszú mondatból több rövidet alkotott. A görög mondat μὲν δὲ és az ehhez kapcsolódó *participium coniunctum* szerkezetet a latin változat ragozott igealakokkal, külön mondatban adja vissza. Egy komolyabb változtatás is mutatja a fordító szövegtagolási szándékát. A *quo*-val kezdő mondatban a vonatkozó névmás az előző mondat tartalmát foglalja össze, a görög ú az ἐγγυητῇ-re vonatkozik. Ha a latin változatban a *iussorem*-re vonatkozna, akkor *cui*-nak kellene szerepelnie.

Érdekes megvizsgálni a görög–latin megfeleltetéseket és az Aurispa által hozzatett többletet. A καταθέσθαι τὴν τυραννίδα-t szétbontja „*principatum deponere imperatori*”-vá. Az ἀσφαλείας-t is szétbontja ad „*huius rei securitatem*”-re, az ἀξιόπιστον-t és ἀνάδοχον-t „*sane consultum et aptum et dignum*”-ra, az egész kifejezést ügyesen latinizálva. A ὅτι-val kezdődő egységből σι-vel kezdődő mellékmondatot farag, és a göröggel ellentétben Démotelészt teszi meg alannya, emellett a τοιαύτην ἀρχήν-t „*summam rerum*”-mal interpretálja, ugyanakkor a görögben nem szereplő *imperator* szót is betoldja. Ha figyelembe vesszük, hogy az ekkor beszélt latin nyelvben a *quod*-dal és *quia*-val kezdődő alárendelt tárgyi mellékmondatok voltak használatban, e lépésben mindenképpen tudatos klasszicizálást kell látnunk. Görög–latin megfeleltetések: előbbiek, τύραννος–*imperator*, ἀρχήν–*principatum*, *summam rerum*, οὐ γεγωνῶς–*perfectum* miatt egy *numquam*-ot is betold, μὲν–*tamen*, δὲ–*verum*.

A következő mondatban két változatást emelnék ki: a τὸ μὴ τυραννῆσαι-t „*civiliter vivere*”-vel, a τὸ μὴ καταθέσθαι-t „(*summam rerum*) *tenere*”-vel fejezi ki. Tehát a szóismétlés elkerülése érdekében más szót keresett.

A következő görög mondaton is változtat, talán ismét a tagolás és a közérthetőség kedvéért. A személytelen φρονητέον-t „*cogitandum reor*”-ral fordítja.

Ezután az ἄνθρωπος ἀκούσας-t (ált. alany + *part.*) elegánsan „*si quis monuisset*”-re cseréli, s közben a mondat alanya és tárgya is helyet cserélnek. A latin tehát értelmező fordítás. A πρὸ τῆς ἑαυτοῦ γενέσεως-ra találékonyan találja meg az éppen ezt jelentő *nasciturum*-ot (aki születése előtt áll). A görög δυσκόλους-t két szóval adja vissza: *solicitudo*, *infortunia*. A tagolás és a párhuzamosság kedvéért az ιδιώτης-t *civis*-szel fordítja szemben a korábbi „*vir privatus*”-szal, a τύραννος-t pedig „*civium dominus*”-ként írja körül.

A következő mondatban a ragozott (*sing.* 1) görög igealak ellenére általános alanyt használ (*utilius est*), a τοῦ γενέσθαι-t bővebben körülírja: „*ad hanc infelicem et variis implicitam curis vitam venisse.*” Az ιδιώτης-t ismét *civis*-szel fordítja.

Ezt követően a συνεβούλευες-t két szóban fordítja: „*consilio disse-ruisses*”; a κακὰ-t kifejti: „*que in eo mala esse solent.*” Az ezutáni mondatban az εἰς πολλὰ προπεπτωκῶς-t egyszerűsíti, s „*plura fecerim*”-mel adja vissza. Ezt a nehezen értelmezhető részt értelmező fordítással egészíti ki, ami nincs benne a görög szövegben: „*que non esse recto facta opiniononi iam insederit.*” A mondat végén a θεῶν τῷ δυναστεύοντι-t egyszerűen *ab Iove*-ba sűríti.

Az utolsó mondat fordításánál Aurispa szokatlanul nagymértékben elszakad az eredeti szövegtől. Az általánosan kifejtett gondolatokat sok konkrét példával frissíti fel, s másképp fejezi be a levelet, mint a görög. Az eredeti változatban Phalarisz számot vet azzal a lehetőséggel, hogy ha lemond hatalmáról, megölik egykori alattvalói, ezzel szemben a latin szöveg Phalarisza teljes tudatossággal és hatalomvágyból vállalja fel az uralmat.

A levél aktualitását Aurispa többletként megjelenő értelmező fordításrészeiben kereshetjük. Mivel a türannosz rosszat tesz alattvalóival, ha lemond hatalmáról, egykori alattvalói őt magát, a családját, a tulajdonát, híveit mind elpusztítják, sőt nevét is eltörlik a föld színéről. Mikor bírhattott ez különös jelentőséggel Tommaso Fregoso számára? Minden bizonyynyal második uralkodása alatt (1436–1442), amikor a hatalom elvesztése foglalkoztathatta. Így nagy valószínűséggel ekkor keletkezhetett a levél fordítása.

**V. AURISPA FORDÍTÁSÁNAK HELYE A PHALARISZ-LEVELEK
HAGYOMÁNYÁBAN**

Phalarisz az ókori Szicília Akragasz nevű városának (ma a dór templomáról híres Agrigento) türannosza volt a Kr. e. 6. század első felében, aki az ókori irodalomban a kegyetlen zsarnok mintaképe lett. Már Pindaros⁸⁸ azt mondja róla, hogy ellenségeit élve halálra sütötte egy bronzbikában. Lukiánosznál találkozhatunk a Phalarisz melletti retorikai megnyilatkozással, és innen sejthetjük, hogy a császárkor szónokiskolaiban szokásos gyakorlat lehetett Phalarisz szemszögéből érvelni.

Ránk maradt egy 148 levélből álló gyűjtemény görögül, melyek legjavát Phalarisz írta korának jelentős személyeihez, néhány esetben azonban az ő leveleire válaszolnak.⁸⁹ Az újkori filológia első jelentős alkotása Richard Bentley 1697-es tanulmánya volt, amelyben Themisztoklész, Euripidész és Szókratész levelein kívül Phalarisz leveleiről is kimutatta belső ellentmondások alapján, hogy császárkori hamisítványok, és nem állítólagos szerzőik írták őket.⁹⁰ Hosszas vita után győztek Bentley ésszerű érvei, és e levelek elvesztették állítólagos régiségük által kölcsönzött népszerűségüket. Azóta a tudomány mostohán bánt velük, amit az a tény is mutat, hogy a teljes korpusz legmodernebb élő nyelvű fordítása 1803-ban jelent meg franciául,⁹¹ és jó kritikai kiadása sincs. E levelek a 15–16. században voltak a legnépszerűbbek, ahogyan ezt korábban láthattuk, és épp az általunk vizsgált volt az első, amelyet Itália lakói latinul olvashattak. Ez biztosít neki előkelő helyet a Phalarisz-levelek utóéletében.

BEFEJEZÉS

Ahogy fentebb láttuk, semmi okunk sincs feltételezni, hogy az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. jelzetű kódexe 1877 előtt járt Magyarországon, ezért kénytelenek vagyunk áttenni a harmadik csoportba, a nem hiteles korvinák közé. Sem amellett, sem az ellen nem tudunk érveket felhozni, hogy a kódex humanista bejegyzéseit Vitéz Jánoshoz kössük. Ezt utólag lehetetlen eldönteni, de semmi nem indokolja ennek feltételezését, igaz, kizárni sem tudjuk. Bár vizsgálatunkkal kódexünket megfosztottuk magyar vonatkozásától, mégis számos kérdést sikerült tisztáznunk, talán ezek megbízhatóbb eredmények, mint a korábbiak.

⁸⁸ Pindaros, Pyth. I. 185

MELLÉKLET

1. Aurispa Phalarisz-levél fordításának eddig fellelt párhuzamos kéziratai
2. A Szent Bernát-levél humanista kéziratai
3. Az EK 20. sz. kódexének felépítése

1. Aurispa Phalarisz-levél fordításának eddig fellelt párhuzamos kéziratai

Olaszország: (16 db)

Bologna, *Biblioteca Universitaria*, 2948. cart. misc. XV–XVI. s. – f.: 39^v – 40^f. In: KRISTELLER I. – p. 25. tr. Aurispa. Kristeller megjegyzi, hogy a levél előtt egy prefáció található (39^r–39^v), s csak ezután következik maga a levél.

Brindisi, *Biblioteca Pubblica Arcivescovile "Annibale de Leo"*, A/6. Korábban 115. In: KRISTELLER I. – p. 38.-ban 80. mbr. misc. XV. s. (1473). – f.: 122–123. In: KRISTELLER I. – p. 38. (tr. Aurispa.) A kódex teljesen azonos a firenzei Biblioteca Riccardiana 671-es kódexével, ez utóbbi Landinusnak még egy beszédét és levelét tartalmazza többletként. A kódex vége a következő bejegyzést tartalmazza: „*Gabriel Finalis anno domini MCCCCCLXXIII.*”

{Firenze, *Biblioteca Gaddiana*, Plut LXXXX. Sup. Cod. LII. [47] b} Közvetlenül Aurispa-művek után következik. Mivel Aretinus elterjedt fordításától különbözik, a kéziratkatalogus kiadója feltételezi, hogy Aurispa fordítása. „*Phalaridis Epistola Demoteli Philosopho, qui ei suadebat, ut tyrannidem deponeret, eodem forte Aurispa interprete.*” In: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae...* / szerk.: BANDINIUS, Aug. Mar. Tom. III. – Florentiae, 1776. – col. 630. Kristellernél e kódexet nem találtam.

Firenze, *Biblioteca Laurentiana*, 201. (278–210), misc. XV. s. fólio-szám nincs, de a kódex utolsó előtti darabja. In: KRISTELLER I. – p. 83. tr. Aurispa. Közvetlenül a Phalaris-levél előtt egy másik Aurispa-levél és -költemény található.

Firenze, *Biblioteca Riccardiana*, 671 (N IV 24). – f.: 104^v–105^f. In: KRISTELLER I. – p. 196. A kódex kevés többletétől eltekintve egyezik a Brindisiben található Biblioteca Arcivescovile 80-as kódexével. A fordítót Kristeller nem tünteti fel.

- és ui. 969. cart. misc. XV. s. – f.: 48^r – 49^r. In: KRISTELLER I. – p. 212. (tr. Aurispa).
- {Milano, *Archivo di Stato*, Codex Cibrarius, vagy Codex Castiglione, cart. misc. XV. s. – f.: 157} In: KRISTELLER VI. – p. 28–30. A második világháború óta holléte ismeretlen.
- Milano, *Biblioteca Ambrosiana*, C 43. sup. misc. XV. s. – f.: 57. In: KRISTELLER I. – p. 297. és II. – p. 31. tr. Aurispa. Sabbadini (SABBADINI: i. m. (36. jegyzet) 83.) e kódex bejegyzésére utal Aurispa szerzőségével kapcsolatban: f. 52. (sic!) „*Aurispe Tranlatio ad Thomam de Campofregnusio in qua Phalaris regnans negat a se relinquendam fore imperium assumptum nisi cum morte. Phalaris Demoteli s. Monitus tuos Demoteles non egre tuli.*” A kódex Franc. Pizzolopasso tulajdona volt (†1443), tehát a fordításnak ezelőtt kellett keletkeznie.
- Milano, *Biblioteca Nazionale Bradiense (Brera)* AG IX 10. misc. XV. s. fólió-szám nem szerepel. In: KRISTELLER I. – p. 353. tr. anon. (i.e. Aurispa).
- Palermo, *Biblioteca Comunale*, 2 Qq C 79. XV. s. cart. misc. fólió-szám nincs megadva. In: KRISTELLER II. – p. 26. Phalaris (sic!) Demoteli salutem. (tr. Aurispa). A kódex sok más művet is tartalmaz Aurispától.
- Pisa, *Biblioteca del Seminario Arcivescovile Santa Caterina*, cod. 136. misc. XV. fólió-számok nincsenek megadva. In: KRISTELLER VI. – p. 142. A kódex több Aurispa-fordítást is tartalmaz.
- Ravenna, *Biblioteca Classense*, 271. mbr. misc. XV. s. – f.: 117^v–118^v. In: KRISTELLER II. – p. 81. (tr. Aurispa). Kristeller megjegyzi, hogy a kódex fólió-számozása következetlen. A Phalaris-levél pontos száma nincs feltüntetve, de az előtte levő munkáé 115^v–117, az utána következő pedig 119^v–127^v, ezért valahol a kettő között kell lennie. E kódexben található egy szatíra, melyet Firenzében 1432-ben Jo. Aurispának írtak (f. 137–139, tehát a Phalaris-levél fordítása után másolták be).
- Roma, *Biblioteca Corsiniana (Accademia dei Lincei)*, Corsin. 583 (45 C 18). cart. misc. XV. s. – f. 112^r. In: KRISTELLER II. – p. 110. A kódexben a levél címzettjét elírták Demosthenésznek. A kódex több más fordítást is tartalmaz Aurispától, például közvetlenül e levél után Lukianosz egyik dialógusának fordítását.
- Roma, Città del Vaticano, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, Fondo Rossiano, 50 (VII a 50) mbr. misc. XV. – f.: 106^v–107^v. In: KRISTELLER II. – p. 468.

Roma, Città del Vaticano, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, Fondo Barberiniano Latino, 98 (VIII 98), mbr. misc. XV. s. fólió-szám nincs feltüntetve. In: KRISTELLER II. – p. 442.

Venezia, *Biblioteca Nazionale Marciana*, lat. XI. 100 (3938). cart. misc. XV. s. – f.: 120–120^v. In: KRISTELLER II. – p. 255. A kódex egy bejegyzése szerint 1454-ben Bened. de Ovetariis civis Vincenvie birtokában volt.

Németország: (2 db kódex, a levél szövegének három változata)

Berlin, *Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz*, Lat. fol. 557. cart. misc. XV. – f.: 147^v–148. In: KRISTELLER III. – p. 482–483. A kódex több művet tartalmaz Aurispától.

Berlin, *Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz*, Lat. qu. 601. cart. misc. XV. s. – f.: 4^v–5^v és 113–114. Kétszer ugyanez a levél. In: KRISTELLER III. – p. 491. Több Aurispa-mű is szerepel e kódexben.

Magyarország: (1db)

Budapest, *Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára*, Cod. Lat. 20. – f.: 88^v

Spanyolország: (1 db)

Toledo, *Biblioteca del Cabildo*, jelenleg (1952, 1955): *Archivo y Biblioteca Capitulares*, cod. 100, 42. cart. misc. XV. – f.: 102. In: KRISTELLER IV. – p. 645–646. A kódex itáliai eredetű, és több más művet is tartalmaz Aurispától.

Amerika Egyesült Államok: (3 db)

New Haven, Connecticut; *Yale University Library*, Ms. 63. cart. misc. XV. – f.: 152–153^v. A Szent Bernát-levelet is tartalmazza. In: KRISTELLER V. – p. 277–278.

New Haven, Connecticut; *Yale University Library*, Marston Collection ms. 100. cart. misc. XV. s. – f.: 103^v–104^v. In: KRISTELLER V. – p. 286. Aretinus Phalarisz-levélkorpusz fordítása is megtalálható e kódex elején.

Princeton, New Jersey, *Princeton University Library*, Kane Collection; Kane 22. mbr. misc. XV. s. – f.: 115^v. In: KRISTELLER V. – p. 381.

2. A Szent Bernát-levél humanista kéziratai

1. Franciaország, Paris, *Bibliothèque Nationale*, Ital. 1022. mbr. misc. s. XV. – f.: 213–216. Ps.-Bernard, epistola ad Raimundum. In: KRISTELLER III. – p. 311.
2. Olaszország, Borgonovo Val Tidone (Piacenza), *Convento di S. Bernardino*, cod. 2. mbr. és cart. misc. XV–XVI. Cicero, Brutus. Ps.-Bernardus, epistola ad Raimundum. In: KRISTELLER V. – p. 512.
3. Olaszország, Foligno; Seminario Vescovile, Biblioteca Jacobilli, C IX 18. mbr. misc. XV. 57. – f.: 9^v–10. Bernardus ad Raimundum. In: KRISTELLER V. – p. 631.
4. Olaszország, Napoli, *Biblioteca Nazionale*, Già Viennesi lat. 34 (Korábban: Vindob. 1048). mbr. XIV. Címmejelölés (92^v): Explicit tabula super 336 epistolis Beati Bernardi cum dictis eiusdem ordinatis per materias secundum literas alfabeti edita de mandato... pape Johannis 22 i a fratre Francisco Toti de Perusio de ordine minorum et episcopo Sarnensi. In: KRISTELLER I. – p. 437. Lehet, hogy a kérdéses levél nincs benne, de a korpusz nagysága ezt valószínűvé teszi.
5. Olaszország, Udine, *Biblioteca Arciscopile*, Fondo Bartolini, Bartolini 83. cart. misc. XV (1449). Scritto per Francesco Horlandi a Montevarchi. Ps.-Seneca, de quattuor virtutibus. Isopus. Disticha Catonis. Ps.-Bernardus, epistola ad Raimundum. Toszkán nyelven. In: KRISTELLER VI. – p. 237.
6. Olaszország, Udine, *Biblioteca del Seminario Arciscopile*, s.n. cart. misc. XVI. Nincsenek fólió-számok. A kódex végén: Ps.-Bernardus ad Raimundum. In: KRISTELLER VI. – p. 245.
7. Olaszország, Prato, *Sezione Archivio di Stato*, fasc. E. s. XIV–XV. 13 fols. Ricette. fasc. J. cart. misc. XIV–XV. 43 fols. Petrarca-szonáták és más költemények, végül pedig: Ps.-Bernardus levele Raimundushoz, volg. In: KRISTELLER VI. – p. 147.
8. Spanyolország, Madrid, *Biblioteca Nacional*, 20530. cart. XV. – f.: 45–49^v. Epistola Bernardi Raymundo. 50. egy levél vége: des. sponte mea contentus sum. 50^v üres. In: KRISTELLER IV. – p. 578.
9. USA, Durham, North Carolina, *Duke University Library*, Latin ms. 46 (folio). cart. misc. XV. 132 fols. Itáliai eredetű. – f.: 131–132^v (más kéz). Epistola Bernardi ad Raimundum. In: KRISTELLER V. – p. 260–261.

10. USA, New Haven, Connecticut, *Yale University Library*, Ms. 63. cart. misc. XV. 151. Ex epistola Beati Bernardi. – f.: 152–152^v. Epistola Phalaris Demotelli, inc. Monitus tuos. In: KRISTELLER V. – p. 277–278. A kódex leírása nem utal arra, melyik Bernát-levél van benne, érdekes azonban, hogy a Démotelész-levél is megtalálható közvetlenül a Bernát-levél után.
11. USA, New Haven, Connecticut, *Yale University Library*, Marston ms. 247. cart. misc. XV. S. Bernardo, epistola ad Raimundum, volg. (145^v–148). In: KRISTELLER V. – p. 288–289.

4. Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. sz. kódexének felépítése

quaternio		1	quinto		40	quinto		72
		2			41			73
		3			42			74
		4			43			75
		5			44			76
		6			45			77
		7			46			78
		8			47			79
quinto		9	quinto		50	elvezett fölők		81*
		10			51			82*
		11			52			83*
		12			53			84*
		13			54			85*
		14			55			86*
		15			56			87*
		16			57			88*
quinto		17	quinto		58	quaternio		89*
		18			59			90*
		19			60			91*
		20			61			92*
		21			62			93*
		22			63			94*
		23			64			95*
		24			65			96*
quinto		25	quinto		66	quaternio		97*
		26			67			98*
		27			68			99*
		28			69			
quinto		29	quinto		70	quaternio		100*
		30			71			
		31						
		32						
quinto		33	quinto		34	quaternio		35
		36			37			38
		37			38			39
		38			39			
quinto		39	quinto		40	quaternio		41
		40			41			42
		41			42			43
		42			43			44

jelmagyarázat:

s	=	szőr oldal
h	=	hús oldal
81	=	jelenleg 81. fölió
81*	=	egykor (1877 előtt) 81. fölió
(93*) 81	=	egykor 93. fölió, most 81. fölió

SUMMARY

The University Library's manuscript Cod. Lat 20. is one of those 34 manuscripts, which were sent back by the Turkish Sultan, Abdul-Hamid II. (1842-1918) in 1877 - because it probably belonged to the famous library of King Matthias (1443-1490). The present study tries to prove that the manuscript couldn't be in Hungary before 1877, that's why we have to count it as unauthentic monument of Humanism in Hungary. There are no convincing arguments that the notes on the margins of the manuscripts are from János Vitéz (1408-1472), bishop of Esztergom – as alleged previously –, or not. Neither the armorial on the first page of the manuscript resolves the question. In the end of the essay the most valuable part of the Codex, a Latin translation of one of the letters of Phalaris, is analysed deeper along with a publication of its text having an important role in clearing up the history of the codex.

ZUSAMMENFASSUNG

Die im Titel erwähnte Handschrift der UB Budapest ist eine jener 35 Handschriften, die im Jahre 1877 vom osmanischen Sultan Abdul Hamid II. als Geschenk aus Konstantinopel nach Budapest geschickt wurden und die einst in den Bestand der berühmten Bibliothek des ungarischen Königs Matthias Corvinus (1443-1490) bereicherten. Der Autor versucht es zu beweisen, daß die Handschrift vor 1877 in der Bibliothek sicherlich nicht vorhanden war, d. h. keine echte Corvina ist, und die selbe Tatsache scheint auch die heraldische Untersuchung des Wappens am Anfang der Handschrift zu bestätigen. Der Autor untersucht desweiteren einen lateinsprachigen Phalaris-Brief, der zum ersten Mal in Druck erscheint. Mit seiner Publikation möchte der Autor beweisen, daß das Nachleben der Phalaris-Briefe in Ungarn von großer Bedeutung ist und mit der Publikation auch zur Klärung der Herkunftsgeschichte beigetragen werden konnte.